

MƏCID MƏCIDZADƏ

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun doktorantı

e-mail: macidzade81@mail.ru

**ARAZ VADISI ERKƏN TUNC DÖVRÜ ABİDƏLƏRİNDƏN AŞKAR OLUNMUŞ
DAİRƏVİ QURULUŞLU TIKİLİLƏR***Açar sözlər:* Gil qarışıqlı məhlul, çiy kərpic, adi daş, çay daşı*Ключевые слова:* Глинобит, Сырцовый кирпич, Камен, Булыжник,*Key words:* Clay, Stone, Peebels, Air-brick

Araz vadisi bölgəsi Kiçik Qafqaz dağlarının Cənub, Cənub-qərb hissəsində yerləşməklə Cənubdan İran, Qərbdən Ermənistan və Türkiyə ilə həmsərhəddir. Qeyd olunan ərazi Azərbaycan respublikasının Naxçıvan, Qarabağın Araz çayına tökülən Quruçay və Köndələnçay bölgələrini əhatə edir. Araz vadisi bölgəsi mülayim iqlimə malik olduğundan burada qədim zamanlardan əkinçilik və maldarlığın inkişafı üçün müsbət şərait olmuşdur. Bölgədən aşkar olunmuş dairəvi tikililərin bir qismi erkən tunc dövrünə aid edilir. Cənubi Qafqaz ərazisində erkən tunc dövrü həmçinin Kür-Araz mədəniyyəti adı ilə də məlumdur. Kür-Araz mədəniyyəti anlayışı ilk dəfə elmə B.A.Kuftin tərəfindən irəli sürülmüşdür(1 səh 125) İlk əvvəl həmin mədəniyyətə aid abidələr Kür və Araz çayları arası ərazidən aşkar edilmişdir. Lakin son vaxtlar aparılan tədqiqatlar nəticəsində Kür-Araz mədəniyyətinin yayılma arealının bütün Cənubi Qafqazı, o cümlədən şimal-şərqdən Dağıstan, Çeçen-İnquşetiyanı, qərbdən Şərqi Anadolunu, cənubdan İranın şimal-qərb rayonlarını və həmçinin Suriya və Fələstinin şimal bölgələri daxil olmaqla geniş bir ərazini əhatə etdiyi məlum olmuşdur.

Araz vadisi bölgəsindən aşkar olunmuş dairəvi tikililər əsasən həmin bölgənin I Kültəpə, II Kültəpə, Ovçulartəpəsi, Qaraköpəktəpə və Günəştəpə abidələrindən məlumdurlar.

I Kültəpə abidəsi Naxçıvan şəhərindən 8 km şimal-şərqdə, Naxçıvançayın sahilində yerləşir. Abidənin ərazisi təxminən 1,5 hektara yaxındır. Tədqiqatlar zamanı abidədən müxtəlif dövrlərə aid 22 metr qalınlığında 4 mədəni təbəqə üzə çıxarılmışdır. Kür-Araz mədəniyyəti dövrünə abidənin ikinci təbəqəsi aid edilir.

II Kültəpə abidəsi Naxçıvan şəhərindən 12 km şimalda, Uzunoba kəndi yaxınlığında Naxçıvançay və Cəhriçayın birləşdiyi ərazidə yerləşir. Abidənin birinci təbəqəsi Kür-Araz mədəniyyətinə aid edilir.

Ovçulartəpəsi qədim yaşayış məskəni Şərur rayonu ərazisində, Dizə kəndi yaxınlığında, Arpaçayın sol sahilində yerləşir. Təxminən 10 hektar ərazini əhatə edir. Abidədən eneolit və erkən tunc dövrünə aid mədəni təbəqələr üzə çıxarılmışdır.

Qaraköpəktəpə abidəsi Fizuli rayonu ərazisində Araz çayına tökülən Köndələnçayın hündür sağ sahilində yerləşir. Abidənin ərazisi təxminən 4 hektara yaxındır. Tədqiqatlar zamanı buradan Kür-Araz mədəniyyətinə aid 7 metr qalınlığında mədəni təbəqəyə rast gəlinmişdir.

Günəştəpə yaşayış məskəni Qaraköpəktəpə abidəsi yaxınlığında, Köndələnçayın sağ sahilində yerləşir. Günəştəpədən Kür-Araz mədəniyyətinə aid təqribən 2 metr qalınlığında mədəni təbəqə üzə çıxarılmışdır. Yaşayış məskəni 2,5 hektara yaxın sahəyə malikdir.

Araz vadisi bölgəsinin abidələrinin erkən tunc dövrü təbəqəsinin aşağı və orta tikinti qatlarından aşkar olunmuş tikililər əsasən dairəvi formaya malikdirlər. Dairəvi tikililər bəzən

arakəsmələr vasitəsilə 2 hissəyə ayrılmışdır. Bir çox hallarda dairəvi quruluşlu evlər dördkünc formaya malik tikililər ilə tamamlanır. Qeyd olunan bölgənin erkən tunc dövrü abidələrindən 50 yə yaxın dairəvi quruluşlu tikiliyə rast gəlinmişdir. Həmin binaların tikintisində istifadə olmuş materialların müxtəlifliyini nəzərə alaraq tikililəri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür.

Gil qarışıqlı məhluldan hazırlanmış dairəvi quruluşlu tikililər: Bölgənin erkən tunc dövrü abidələrindən təqribən 20-dən çox gil qarışıqlı möhrədən hazırlanmış dairəvi quruluşlu tikiliyə rast gəlinmişdir. Tikililərin diametri 3,5-7 metr olub, divarlarının qalınlığı 0,2-1 metrdir. Həmin tikililərin divarlarının hörülməsində əsasən adi gildən və ya sarı rəngli yaxşı qarışdırılmış gil məhluldan istifadə olunmuşdur. Binaların bir hissəsi arakəsmələr vasitəsilə iki qeyri-bərabər hissəyə ayrılmışdır. Arakəsmələrin divarlarının qalınlığı təxminən 0,20-0,60 metr olub, çay daşı və ya adi daş bünövrə üzərində qurulmuş gil qarışıqından hörülmüşdür. Tikililərdən bəziləri dördkünc quruluşa malik, artırmalara da malikdirlər. Döşəmələri gil vasitəsilə suvanmışdır. Bölgənin gil məhluldan hazırlanmış dairəvi quruluşlu tikililərindən yalnız birində, II Kültəpə abidəsindən tapılmış binada dirək üçün nəzərdə tutulan çuxura rast gəlinmişdir (2, səh 22). Çuxur dairəvi quruluşlu olub, diametri 0,35, dərinliyi isə 0,2 m-dir. Çuxurun içərisinə dairəvi şəkilli daş lövhə döşənmişdir. II Kültəpə abidəsinin XI tikinti qatında aşkar olunmuş gildən hazırlanmış dairəvi tikili olduqca diqqətəlayiqdir (2, səh 23-24, şək 1). Həmin tikilinin bünövrəsi bəzi yerlərdə çay daşından düzülmüşdür. Tikilinin diametri təqribən 7 m, divarlarının qalınlığı isə 0,23 m-dir. Binanın otağının qərb hissəsində armudşəkilli və dördkünc quruluşa malik, ocaqlara rast gəlinmişdir. Analoji tikili həmçinin I Kültəpə abidəsindən XIII tikinti qatından təxminən 6,4 metr dərinlikdən üzə çıxarılmışdır. Tikilinin sağlamat qalmış divarının hündürlüyü 0,8-1,2 metr, qalınlığı isə 0,7 metrdir. Binanın diametri isə təx 13 metrdir. Bu bölgədən tapılmış ən iri dairəvi tikili hesab olunur. Tikilinin cənub hissəsində eni 1 metr olan qapı üçün nəzərdə tutulan keçid vardır. Qapı yerinin üzərində kiçik çuxuru olan qapının hərəkəti üçün nəzərdə tutulan dabana daşına təsadüf olunmuşdur. (3, səh 98, şək 2). Tədqiqatçılara görə həmin tikililərdən ümumi yığıncaqların və dini ayinlərin yerinə yetirilməsi zamanı istifadə olunmuşdur (3, səh 98, 2, s 42). Azərbaycan ərazisində erkən tunc dövrü abidəsi hesab olunan Sərkərtəpə abidəsindən də dini ayinlərin yerinə yetirilməsi üçün istifadə olunmuş dairəvi planlı tikiliyə rast gəlinmişdir (4, səh 22-23, tablo VII, şək I). Adı çəkilən tikilinin diametri təxminən 5,4-5,8 metr təşkil edir. Tikilinin divarının şimal hissəsində gildən hazırlanmış səcdəgaha o, cümlədən diametri 5 sm batıqla ifadə olunan çıxıntılı kənarlara malik dairəvi möhür quruluşlu təsfiyə rast gəlinmişdir. Tədqiqatçı D. Musayevin fikrincə həmin batıqla ifadə olunan təsvir günəş rəmzi olmuşdur.

Maraqlıdır bu tipli təsvirlərə I Kültəpə və II Kültəpə yaşayış yerlərindən aşkar olunan manqalların ağzının kənarında da təsadüf olunmuşdur (5, səh 40). I və II Kültəpə abidələrindən aşkar olunmuş dini tikililərdən fərqli olaraq Sərkərtəpə abidəsindən aşkar olunmuş bina hörülmə texnologiyası baxımından bəzi fərqlərə malikdir. Belə ki, Sərkərtəpədən üzə çıxarılmış binanın bünövrəsi çay daşlarından deyil, adi çiy kərpiclə düzülüb, divarlarının hörülməsində isə gil məhlul ilə bir-birinə bərkidilmiş çubuqdan istifadə olunmuşdur (4, səh 22-23). I Kültəpə abidəsindən aşkar olunmuş gil məhlul ilə hazırlanmış dairəvi binalara əsasən abidənin erkən tunc dövrü təbəqəsinin yuxarı tikinti qatlarında (3, səh 20-42), II Kültəpə abidəsində isə analoji hazırlanma üsuluna və quruluşa malik tikililərə Kür-Araz mədəniyyəti təbəqəsinin aşağı tikinti laylarında təsadüf olunmuşdur (2, səh 20-42). Maraqlısı odur ki, Araz vadisinin Quruçay və Köndələnçay çayları ətrafındakı erkən tunc

dövrü abidələrində gil məhluldan hazırlanmış dairəvi quruluşlu tikililərə rast gəlinməmişdir (6, səh 31-39).

Çiy kərpicdən hörülmüş dairəvi quruluşlu tikililər: Bölgənin erkən tunc dövrü abidələrinin aşağı və orta tikili qatlarında təqribən 13 bu tip tikili təmizlənmişdir. Tikililərin bünövrəsi əsasən daş, çay daşı və kərpicdən düzülmüşdür. Həmin binaların inşasında istifadə olunan kərpiclərin ölçüsü 42x25x12 sm-dir. Lakin bölgənin I Kültəpə abidəsinin erkən tunc dövrü təbəqəsindən I tikinti qatından aşkar olunmuş tikili olduqca diqqətəlayiqdir. Kərpicdən hörülmüş dairəvi planlı tikilinin diametri təxminən 8,5 m-dir. Tikili arakəsmə vasitəsilə iki qeyri-bərabər hissəyə bölünmüşdür. Binanın salamat qalmış divarının hündürlüyü 34-40 sm-dir. Həmin binanın kiçik otağından təsərrüfat xarakterli istifadə olunması ehtimal olunur. Maraqlısı odur ki, tikilinin divarlarının hörülməsində istifadə olunan kərpiclərin ölçüləri daha iri olmaqla 50x24x10 sm təşkil edir (3, səh 83). Binaların tikinti texnikası çox maraqlıdır. Kərpiclər divar boyu bir cərgədə cüt, bəzən isə köndələn şəkildə düzülmüşdür. Divarların qalınlığı çox vaxt kərpiclərin ölçülərinə müvafiq götürülmüşdür. Bununla belə, II Kültəpə abidəsinin erkən tunc dövrü təbəqəsindən üzə çıxarılmış binaların hörgü texnikası özünəməxsusluğu ilə seçilir. Həmin tikililərdə divarların möhkəmliyini artırmaq məqsədi ilə cüt şəkildə düzülmiş kərpiclər müəyyən çıxıntılarla hörülmüşdür (2, səh 40-41). Dairəvi tikililər bəzən dördkünc quruluşa malik artırmalara malikdirlər. Belə ki, I Kültəpə abidəsinin erkən tunc dövrü təbəqəsinin 5-ci tikinti qatından üzə çıxarılmış bina xüsusi əhəmiyyətə malikdir (3, səh 91). Tikilinin diametri 5,2 m-dir. O, gildən hörülmüş arakəsmə divarla iki qeyri-bərabər hissəyə bölünmüşdür. Divarın qalınlığı 18 sm, hündürlüyü isə 35-40 sm-dir. Həmin divarın mərkəz hissəsində otaqları bir-biri ilə birləşdirən 90 sm-lik qapı girişi vardır. Tikilinin daxilində diametri 45-50 sm olan çuxur aşkar olunmuşdur. Həmin otağın bəzi yerləri çınqıl daşı ilə, bəzi hissəsi isə gil ilə suvanmışdır. Dördkünc artırma tikili cənub hissədən dairəvi tikiliyə birləşir. Artırma 70 sm-lik enində qapı keçidlə dairəvi tikiliyə birləşdirilmişdir. Həmin artırmanın divarları kərpicdən hörülərək, üzəri gil ilə suvanmışdır. Dördkünc artırmanın daxilədən uzunluğu 2,45, eni 1,35 metr, divarlarının qalınlığı 20 sm, hündürlüyü isə 50 sm-ə bərabərdir. O.H.Həbubullayevə görə dördkünc quruluşlu tikilidən ərzaq və təsərrüfat xarakterli əşyaların saxlanması üçün anbar kimi istifadə olmuşdur (3, səh 91).

Bölgənin erkən tunc dövrü abidələrindən aşkar olunmuş çiy kərpicdən hörülmüş dairəvi tikililərin diametri təxminən 5,5-8,5 metr təşkil edir. Tikililərin bəzilərində eni 1 metrə yaxın olan, qapı üçün nəzərdə tutulan keçidlərə təsadüf olunmuşdur. Binaların döşəmələri və o cümlədən, divarı hər iki tərəfdən gil ilə suvanmışdır. Tikililərdən bəzilərinin mərkəz hissəsində bina örtükləri üçün nəzərdə tutulan dirək yerlərinə rast gəlinmişdir. Bina örtüyü üçün nəzərdə tutulan dirək yerlərinə I Kültəpə abidəsinin VII və X tikinti qatlarında üzə çıxarılmış binalarda rast gəlinir (3, səh 82-104). Nəticə etibarilə onu qeyd etmək olar ki, çiy kərpicdən hörülmüş dairəvi quruluşlu evlərə bölgənin I Kültəpə abidəsinin erkən tunc dövrə aid təbəqənin ən alt tikinti qatlarında, II Kültəpənin isə Kür-Araz mədəniyyətinə aid orta VIII qatından etibarən təsadüf olunmuşdur (3, səh 81-104, 2, səh 20-42).

Araz vadisi Quruçay və Köndələnçay bölgəsində yerləşən Kür-Araz mədəniyyəti abidələrində isə çiy kərpicdən hörülmüş dairəvi tikililərə təsadüf olunmamışdır (6 səh 16-35).

Daşdan hörülmüş dairəvi quruluşlu tikililər: Bölgənin erkən tunc dövrü abidələrindən təxminən 8-ə yaxın belə quruluşa malik tikililərə rast gəlinmişdir. Həmin tikililərə daha çox Araz vadisi, Quruçay və Köndələnçay bölgəsində yerləşən Qaraköpəktəpə və Günəştəpə (6, səh 31-39) abidələrinin Kür-Araz mədəni təbəqəsinə aid A tikinti qatından və bir ədəd

olmaqla Naxçıvan ərazisində qeydə alınmış Ovçulartəpəsi abidəsində təsadüf olunmuşdur (7, səh 10).

Qaraköpəktəpə və Günəştəpə abidəsinin A tikinti qatında təxminən 7-yə yaxın dairəvi tikiliyə rast gəlinmişdir. Onlardan 4 dairəvi planlı tikili A tikinti qatının aşağı laylarında qeydə alınmışdır (6, səh 31-39). Həmin tikililərin divarlarının hörülməsində yastı pilitələrdən və kiçik çay daşlarından istifadə olunmuşdur. Divarların salamat qalmış hissəsinin hündürlüyü 1 metrə yaxındır. Tikililərin diametri təxminən 3,5-4 m. təşkil edir. Binalardan ikisinin mərkəzində tavan dirəyi üçün nəzərdə tutulan dairəvi yastı daşlara təsadüf olunmuşdur. Maraqlısı budur ki, öyrənilən bölgənin digər analogi quruluşlu tikililərindən fərqli olaraq Qaraköpəktəpə və Günəştəpə abidələrindən aşkar olunmuş dairəvi binaların divarları və döşəmələri gil ilə suvandıqdan sonra qırmızı rənglə boyanmışdır (6, səh 31-39). A təbəqəsinin yuxarı tikinti qatlarında isə binaların hörülməsində əsasən yastı daş pilitələrdən istifadə olunmuşdur. Binaların salamat qalmış divarlarının hündürlüyü 0,40-0,70 m, qalınlığı isə 0,40 m-dir. Həmin tikililərin diametrinin 3,5-4 m olması ehtimal olunur (6, səh 31-39).

Günəştəpə abidəsində aşkar olunmuş dairəvi bina xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tikilinin diametri 7 m-dir. Binanın hörülməsində iri ölçülü daşlardan istifadə olunmuşdur. Divarların salamat qalmış hissəsinin hündürlüyü 0,70 metrdir. Tikilinin divar və döşəməsi gil ilə süvanmışdır. Binanın çıxışı cənub-tərəf istiqamətləndirilmişdir. Binanın cənub-qərb divarında uzunluğu 2 m, eni 0,50 m, hündürlüyü 0,30 m olan tikili aşkar olunmuşdur. Divarın çöl hissəsində həmçinin diametri 2 metr olan təsərrüfat quyusuna da təsadüf olunmuşdur (6, səh 33, şəkl 3). Aşkar olunmuş dairəvi tikililərin çox hissəsi bir otaqlı evlərdən ibarətdir. Həmin tikililərin əksər hissəsində dördkünc artırmalı binalara təsadüf olunmamış, yalnız Ovçulartəpəsi abidəsində aşkar olunmuş tikilinin divarının kərpic hissəsində içərisində ocaq olan kvadratşəkilli otağa rast gəlinmişdir (7, səh 10). Həmin dairəvi evin diametri 7 metr olub, divarlarının şərq və qərb hissələri daşdan, cənub tərəfi isə kərpicdən inşa edilmişdir. Binanın eyni divarının hörülməsində daşdan və kərpicdən istifadə olunmasını izah etmək çətindir. Tədqiqatçıların fikrincə bu yamacda sürüşmənin qarşısını almaq üçün olmuşdur (7, səh 10).

Maraqlıdır ki, Quruçay və Köndələnçay bölgəsində, Naxçıvan ərazisindən fərqli olaraq dairəvi quruluşlu tikililərin divarlarının hörülməsində çiy kərpic və gil qarışıqlı məhluldan deyil məhz adi daş, çay daşı və daş pilitələrdən istifadə olunmuşdur. Bunu izah etmək çətindir. Görünür burada yerli coğrafi xüsusiyyətlər nəzərə alınmışdır.

Beləliklə, bölgənin erkən tunc dövrü abidələrinin aşağı və orta tikinti qatları üçün əsasən dördkünc artırmalara malik olan dairəvi quruluşlu tikililər, üst qatları üçün dördkünc quruluşlu tikililər xarakterikdir. Ümumiyyətlə Cənubi Qafqaz ərazisində dairəvi quruluşlu tikili ənənəsi hələ eneolit dövrü abidələri üçün xarakterik olmuşdur. I Kültəpə abidəsinin eneolit dövrü təbəqəsindən dairəvi quruluşlu tikililərə təsadüf olunmuşdur (3, səh 24-39). Dairəvi quruluşlu tikililər Töyrətəpə (8, səh 19-20), Əliköməktəpə (9, səh 56-57) abidələrindən məlumdur. Qeyd etmək lazımdır ki, dairəvi quruluşlu tikililərə Azərbaycan ərazisindən digər erkən tunc dövrü abidələrində də rast gəlinmişdir. Onlara Baba-Dərviş qədim yaşayış məskənində (10 səh 13-14), Sərkərtəpə (4, səh 20-32) abidəsində təsadüf olunmuşdur. Sərkərtəpə abidəsindən aşkar olunmuş dairəvi tikililər özünəməxsusluğu ilə seçilir. Belə ki, Sərkərtəpə abidəsinin erkən tunc dövrü təbəqəsinə aid tikililərin hörülməsində bir-birinə gil məhlul ilə bərkidilmiş çubuq və ağacdan istifadə olunmuşdur (4, səh 20-32). Analogi quruluşa malik tikililər Cənubi Qafqazın bir çox erkən tunc dövrü abidələrindən də məlumdur. Dördkünc quruluşlu artırmalara malik dairəvi tikililərə Elar (11, səh 97-98), Qarni (12 səh 167-168), Arevik (13 səh 157) və Şenqavit (14, səh 255-256) abidələrində rast gəlinmişdir. Şenqavit abidəsindən

aşkar olunmuş dairəvi quruluşlu tikililər bəzi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, həmin abidədən aşkar olunmuş dairəvi quruluşlu tikililər Araz vadisi bölgəsindən aşkar olunmuş dairəvi quruluşlu tikililərdən fərqli olaraq döşəməsi tam olaraq gil ilə deyil çinçil daşı vasitəsilə suvanaraq üzəri çiy kərpic və ya gil ilə suvanmışdır (14, səh 255-256). Dairəvi quruluşlu tikililər həmçinin Gürcüstan ərazisində yerləşən erkən tunc dövrü yaşayış məskənlərindən də aşkar olunmuşdur. Bu tip tikililərə Kvaçxelebi (15, səh 61), Xizannant qora (16, səh 90-94) abidələrində təsadüf olunmuşdur. Xizannant qora qədim yaşayış məskənindən aşkar olunmuş dairəvi tikililərin bir qrupu karkas tipli binalar kimi xarakterizə olunur (16, səh 90-94). Dağıstan ərazisində dairəvi quruluşlu tikililər Vəlikənt, Qayakənd, Makeqi, Qinçi, Qalqalati, Mamaykutan (17, səh 175-177) və s abidələrdən aşkar olunmuşdur. Dairəvi quruluşlu tikililərə həmçinin Çeçenistan ərazisindəki erkən tunc dövrü abidələri olan Lugova qədim yaşayış məskənindən də (18, səh 36) məlumdur.

Mərkəzi Asiya ərazisində belə quruluşlu tikililər Yalanqaçtəpə (19, səh 85-86) abidəsində aşkar olunmuşdur. Bünövrəsi daşdan düzölmüş, çiy kərpicdən hörülmüş dairəvi binalar Cənubi Azərbaycan ərazisindəki Urmiya gölü hövzəsində yerləşən Göy-təpə (20, səh 37-36) və Yanıq-təpə abidələrinin (21, səh 136-137) erkən tunc dövrü təbəqələrindən də üzə çıxarılmışdır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi Araz vadisi erkən tunc dövrü yaşayış məskənlərindən aşkar olunmuş dairəvi, quruluşlu tikililərin inşasında çiy kərpic texnologiyasından da istifadə olunmuşdur. Ümumiyyətlə tikililərin inşasında ilk dəfə olaraq çiy kərpicdən istifadə olunması Ön Asiya ərazisi hesab olunur (22, səh 91-92). Çiy kərpicdən hörülmüş tikililərə həmçinin Azərbaycan ərazisində yerləşən eneolit dövrü abidələrindən də məlumdur. Belə ki, həmin tikililərə Qarğalartəpəsi (23, səh 478-480), İlanlıtəpə (24, səh 396-397) və s qədim yaşayış məskənlərində təsadüf olunmuşdur.

Dairəvi quruluşlu tikililərin hansı məqsədlər üçün istifadə olunması ilə bağlı müxtəlif fərziyyələr mövcuddur. Belə ki, bir qrup tədqiqatçı həmin tikililərdən əsasən təsərrüfat (25, səh 177), digərləri isə dini ayinlərin yerinə yetirilməsi məqsədilə (26, səh 155) istifadə olunduğunu qeyd etmişlər. O.A.Həbubullayevə görə isə belə olduqda dini ayinlər məqsədilə istifadə olunan evlərin sayı, yaşayış məqsədilə istifadə olunanlardan çox olardı ki, bu da inandırıcı fikir deyil. (3, səh 38).

O.A.Həbubullayevin fikrincə belə evlərdən əsasən yaşayış, qismən isə təsərrüfat məqsədilə istifadə olunmuşdur. Dairəvi quruluşlu tikililərin örtüklərinin quruluşu haqqında da müxtəlif fikirlər vardır. O.A.Həbubullayevin fikrincə I Kültəpə abidəsindən aşkar olunmuş dairəvi binaların örtükləri yüngül konus şəkilli formaya malik olmuşlar. Tədqiqatçı yuxarıda səslənən fikirə sübut kimi belə tikililərdə bina örtüyü üçün nəzərdə tutulan çuxur və yastı daşların aşkar olunmasını göstərir (3, səh 102). Q.İsmayılzadənin fikrincə bölgənin Qaraköpəktəpə abidəsindəki dairəvi tikililərin divarlarında az miqdarda içəriyə doğru əyrilik hiss olunur ki, bu da öz növbəsində künbəzli konus şəkilli örtüyün yaranmasına gətirib çıxardır (6, səh 36). Fikirimizcə dairəvi tikililərin örtükləri məhz künbəzli gurluşlu olmuşdur ki, bu da öz növbəsində tikililərin yağmura qarşı və həmçinin simmetrik baxımdan tikilinin divarlarına uyğun olmaqla zəlzələyə davamiyyəti artmışdır. Bundan əlavə tikililərin dairəvi olması istiliyin otağa bərabər paylanmasına da müsbət təsir göstərir. Dairəvi quruluşlu evlərin mənşəyi məsələsi arxeologiya elmində sual yaradan məqamlardan biri olmuşdur. Belə ki, bir qrup tədqiqatçı dairəvi quruluşlu tikililərin yaranma arealını məhz Ön Asiya ərazisi olduğunu qeyd etmişdir. Belə ki, İ.Nərimanovun fikrincə eneolit dövründə dairəvi quruluşlu tikililər yalnız Ön Asiyanın mədəni həyatında mühüm rol oynamış Şimali Mesopatamiyadakı Xələf

mədəniyyəti tayfaları üçün xarakterik olmuşdur (27, səh 94). Q.İsmayılzadəyə görə Cənubi Qafqaz ərazisindəki Kür-Araz mədəniyyətinə aid dairəvi quruluşlu tikililər yerli mənşəyə malikdirlər (6 səh 37, 10 səh 15).

Marafıdır ki, künbəzli dairəvi gurluşlu tikililər sonrakı dövrlərdə Qafqaz və Orta asyanın ərazisinin memarlıq üslubu ilə sıx bağlı olmuşdur.

Tikililərin qızdırılması üçün müxtəlif formaya malik ocaq və manqallardan istifadə olunmuşdur. O.A.Həbubullayevə görə həmin manqallardan həmçinin dini ayinlərin yerinə yetirilməsi məqsədi ilə də istifadə olunmuşdur. (31, səh 103). A.Seyidova görə isə qeyd olunan manqallar qızdırıcı məqsədlərlə yanaşı o cümlədən müxtəlif təsərrüfat məqsədləri üçün də olmuşdur (2, səh 41). Tikililərdən bəzilərinə buğda saxlanması məqsədilə istifadə olunan təsərrüfat xarakterli quyulara təsadüf olunmuşdur. Bölgənin I Kültərə abidəsinin erkən tunc dövrü təbəqəsinin I tikinti qatından təsərrüfat xarakterli quyu üzə çıxarılmışdır (3, səh 84). Quyunun dərinliyi 1,8 m, dibinin diametri isə 1,4 m-dir. Digər təsərrüfat xarakterli quyuya isə II Kültərə abidəsinin I tikinti qatında təsadüf olunmuşdur. (2, səh 38). Göründüyü kimi, artıq erkən tunc dövründə, Araz vadisi qədim sakinləriarasında yaşayış tikintisi arxitekturası özünün inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Məlumdur ki, Araz vadisi Erkən tunc dövrü dairəvi tikili ənənəsi, sözsüz ki, mənşə etibarilə Cənubi Qafqazın eneolit dövrü arxitekturası ilə sıx bağlı olmuşdur. Araz vadisi erkən tunc dövrü yaşayış məskənləri planlaşdırılması məsələsinə gəldikdə isə, adı çəkilən bölgənin Kür-Araz dövrü yaşayış məskənləri əsasən çay kənarlarında, təbii təpələr üzərində bir növ təsərrüfat və müdafiə üçün əlverişli yerdə salınmışdır. Qazıntılar nəticəsində yaşayış binalarına əsasən qeyd etmək olar ki, yaşayış məskənləri sıx tikililərdən ibarət olmuşdur. Hələlik Araz vadisi erkən tunc dövrü abidələrinin heç birinin ətrafında müdafiə xarakterli hasara təsadüf olunmamışdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATIN SIYAHISI:

1. Б.А. Куфтин. Урартский «колумбарий» у подошвы Арарата и Куро - Аракский энеолит ВГМГ, XIII В Тбилиси, 1944, 492 с
2. А.Г.Сеидов. Памятники Куро-Аракский культуры Нахичевана. Баку. Билик 1993,164 с
3. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванский АССР. Баку 1982. с 314
4. Д.Мусаев. Серкертепе поселение эпохи ранний бронзы. Баку 2006, 171 с
5. Vəli Вахşəliyev. Нахçиванın qədim tayfalarının мənəви мэдəниyyəти. Вакı 2004,296 сящ.
6. Исмаилзаде Г. Азербайджан в системе раннебронзовой культурной общности Кавказа. Баку 2008,303 с
7. Vəli Вахşəliyev, Catherine Marro, Səfər Aşurov Ovçulartərəsi (2006-2008-ci il tədqiqatlarının ilk nəticələri) Вакı ELM 2010, 153 сящ.
8. Д.И. Рустамов. Разведочные работы в Тойретепе МКА, Т VI Баку. 1965, с 15-31
9. Махмудов Ф.Р. Каменный век и энеолит в Азербайджане. Баку. 1984
10. Исмаилов Г.С. Археологическая исследования древнего поселение Баба- Дервиш. Баку «Элм», 1978, 102 с
11. Кушнарєва К.Х Чубнишвили Т.Н. Древние культуры южного Кавказа. Л 1970,189 с
12. Э.В. Ханзадян. Гарни. Т. IV Ереван. 1969
13. Э.В.Ханзадян. Раннебронзовое поселения близ с.Аревик. // Сов. археология II. 1969 № 4,с 157-170

14. Байбуртян А.Е. Культурный очаг из раскопок Шенгавитского поселения в 1936-1937 гг // Вест древ истории // 1938 № 4.с 255-259
15. Джавахишвили А.И. Глonti Л. Урбниси, I, Тбилиси, 1962,73 с
16. Кивкикидзе Я.А Раннебронзовое поселение Хизанаант- гора. Тбилиси 1972,96 с
17. Мунчаев Р.М Кавказ на заре бронзового века. Махачкала .1975,415 с
18. Мунчаев Р.М Древнейшая культура северо- восточного Кавказа МИА ССР № 100 М.,1961, с 164
19. Хлопин И.Н .Ялагач - дepe поселение эпохи энеолита. КСИА № 93. М. наука. 1963,с 85-90
20. Burton Brown. Excavations in Azerbaijan 1948. London 1951,279 p
21. Burney С А The excavations at Janic-tepe Azerbaijan-Irag, 1961, v.xxlv.
22. Г.Чайлд. Прогресс и археология. Москва 1949,194 с
23. Аразова Р.Б. Махмудов Ф.Р. Нариманов И.Г. Энеолитический поселение Гаргалар-тепеси АО 1971, Москва 1972.
24. И.Г Нариманов Раскопки энеолитического поселения Иланлытепе АО 1968 г Москва 1969
25. Г.Чайлд. Древнейший Восток в свете новых раскопок. Москва, 1956 ,382 с
26. A Parrot. Arehologie Mesopotamienne Technibue et provlemes. Paris,1953,pp 470
27. И.Г Нариманов. Древнейшая земледечелская культура Закавказья. Баку 1987,191 с

MECID MECIDZADE

THE CYLINDER-SHAPED BUILDINGS OF THE EARLY BRONZE AGE FOUND IN THE MONUMENTS OF ARAS VALLEY

As it's mentioned above the architecture of dwelling building among the inhabitants of Aras valley had already reached its high level. The cylinder-shaped building tradition of the region which we investigate was closely connected to Southern Caucasian architecture of Eneolithic period according to its origin. In the building of cylinder-shaped dwellings was mainly used air-brick, clay mixed mixture, simple stones and cobble-stones. As for the planning of settlements they were settled at the riversides and on the natural hills. According to the excavations of the dwellings we may point out that the settlements were consisted of dense dwelling houses.

МЕДЖИД МЕДЖИДЗАДЕ

КРУГЛОПЛАНКОВАЯ ЖИЛИЩЕ НАЙДЕННЫЕ В ПАМЯТНИКАХ АРАЗКОЙ ДОЛИНЫ В ПЕРИОД РАННЕЙ БРОНЗЫ

Как был показано выше в период ранней бронзы развитие и уровень домостроительной архитектуры среди жителей Аразкой долине достиг своего высшего уровня. Традиция строительства круглоплановых жилищ изучаемое нами Аразкой долине

несомненно был связан архитектурным традициями Энеолитического периода Закавказья. Основным строительным материалом для круглоплановых жилищ найденные в Аразкой долине служила глинобит, сырцовый кирпич, камень и булыжник. Насчет планировки поселения большинство случаев они были застроены у рек или на естественно возвышающихся холмах. По археологическим раскопкам можно утверждать что дома были плотно построены вплотную друг к другу без определенной планировки.

Rəyçilər: t.e.n. S.Aşurov, t.e.d. Q.İsmayilzadə

AMEA Arxeologiya və etnoqrafiya institununun "Nəşrlər və elmi məqalələr" sektorunun 16 may 2014-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №5).